

УДК 94(477)''19'':347.64

Ілляшенко Ю.Ю., Черкаський державний технологічний університет

Ілляшенко Юлія Юрійвна (1972 р.н.). Закінчила факультет української філології Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького (1996 р.). Аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Коло наукових інтересів: історія України, історичне краєзнавство, соціологія.

Становлення та функціонування інституту прийомної сім'ї в Україні наприкінці 90-х років ХХ ст.

У статті розглядається питання створення нової для України 90-х років ХХ ст. форми сімейного виховання – прийомних сімей. Розглядаються особливості функціонування даної форми опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Подана характеристика окремих груп дітей даної категорії, що потрапляють на виховання до прийомних сімей. Висвітлюються функції держави щодо забезпечення ефективної діяльності інституту прийомної сім'ї.

The problem of forming a new form of family bringing up children, the form of foster families, that is new for Ukraine of the 90-th of the XX th century, is regarded in the article. The peculiarities of orphans and children who were deprived of parental tutelage is under the author's consideration. The characteristic of some groups of children of such a category, who are brought to foster families, is given. The function of the state which guarantees the effectiveness of functioning of foster families' institute is

Одним з головних завдань держави є захист прав дитини, серед яких на першому плані знаходиться забезпечення можливості виховуватися в родинному колі. Адже сім'я є природним середовищем зростання, виховання, соціалізації дитини, становлення її як повноцінної особистості. Невід'ємне право дитини "для повного і гармонійного розвитку її особистості... зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків... в атмосфері любові і матеріальної забезпеченості" проголошене такими міжнародними документами з питань соціально-правового захисту дітей, як Декларація прав дитини та Конвенція про права дитини [2]. В Україні 90-х років ХХ ст. політика держави була спрямована на забезпечення можливості виховання якомога більшої кількості дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування, в родинних громадян. Традиційними для українського суспільства залишалися такі форми опікування дітей даної категорії, як

усиновлення (удочеріння), опіка та піклування. Початок процесу трансформації системи органів опіки засвідчила поява дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Завдання створення прийомних сімей в нашій країні вперше було визначено Національною програмою "Діти України" [2]. Становлення та функціонування інституту прийомної сім'ї відбувалося в межах проекту "Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину", реалізація якої відбувалася згідно з угодою на співпрацю між Урядом України та Представництвом ЮНІСЕФ (Дитячого Фонду ООН) в Україні.

Питання прийомних сімей стало об'єктом дослідження ряду видань Українського інституту соціальних досліджень. Особлива увага окремим аспектам становлення, діяльності та подальшого розвитку інституту прийомної сім'ї як альтернативної інтернатній формі сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, приділена у праці Г.М. Бевз, І.В. Пеші [3]. Проблеми

функціонування прийомних сімей для біологічних та соціальних сиріт, що мають функціональні обмеження розглядаються у праці О.О. Яременка, Н.М. Комарової, Р.Я. Левіна [4]. У даній статті автор на основі узагальнення досліджень з цієї теми ставить метою показати власне бачення зазначеної проблеми.

Прийомна сім'я – це форма родинного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Це сім'я, яка добровільно взяла із закладів державної опіки від одного до чотирьох дітей на виховання та спільне проживання [5].

Процес становлення інституту прийомної сім'ї в Україні розпочався з моменту підписання постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 року “Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю” з метою створення нової форми сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечення найбільш повного захисту їх інтересів [6]. Виконання постанови відбулося за сприяння управління у справах сім'ї та молоді Запорізької облдержадміністрації, в області були створені перші прийомні сім'ї, на виховання до яких були влаштовані як біологічні сироти, так і діти, позбавлені батьківського піклування. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 року “Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України” практика утворення прийомних сімей була поширена на Автономну Республіку Крим, Львівську, Одеську, Харківську області та місто Київ з метою визначення регіональних особливостей функціонування нової для України форми опіки дітей-сиріт, а також відпрацювання механізму контролю за вихованням дітей у прийомних сім'ях, надання допомоги прийомним батькам, вдосконалення правового механізму функціонування інституту прийомної сім'ї [7]. До кінця 90-х років ХХ ст. в Україні були створені й успішно функціонувала 31 прийомна сім'я, в яких знаходилися на вихованні 38 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки.

В Україні процес утворення прийомних сімей відбувався на основі зарубіжного досвіду – фостерінгу (від англійського foster caring – вихователь чужої дитини, опікун), який протягом десятиліть доводив, що прийомна сім'я є найбільш оптимальною та ефективною формою виховання та опіки дітей, позбавлених батьківської турботи.

Прийомна сім'я має принципові відмінності від таких форм опікування як дитячі будинки сімейного типу, опіка та піклування чи усиновлення (удочеріння). Хоча прийомна сім'я

є формою сімейного виховання, вона в той же час залишається формою державної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, тому держава залишає за собою ряд функцій: матеріальне забезпечення утримання дітей, оплату праці прийомним батькам, методичну підготовку та допомогу їм у вихованні сиріт, контроль за утриманням та вихованням дітей [8].

Основною метою утворення прийомної сім'ї є влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї для формування у родинному оточенні повноцінних особистостей. Кількість дітей у такій сім'ї, включаючи рідних, не повинна перевищувати 5 осіб. Прийомна сім'я бере дітей на власну житлову площу за наявності відповідних житлово-побутових умов [9]. Це дає можливість прийомній сім'ї, не змінюючи встановленого сімейного устрою, звичок, зберігаючи сталі сімейні стосунки, прийняти дитину-сироту чи кількох дітей і виховувати їх у вже сформованому мікросоціумі (на відміну від дитячого будинку сімейного типу, коли сім'я, на базі якої він створюється, змушена змінити місце проживання, пережити досить складний дискомфорт у зв'язку з появою щонайменше п'яти нових членів родини) [10]. Прийомні батьки продовжують вести звичний для типової української сім'ї спосіб життя: як правило, продовжують працювати; виконують функції, притаманні біологічним батькам, тобто піклування про здоров'я, духовний, моральний, фізичний розвиток своїх вихованців, створення необхідних умов для одержання ними освіти, підготовки до самостійного життя. Прийомними батьками можуть бути повнолітні дієздатні особи за винятком осіб, позбавлених батьківських прав, інвалідів І і ІІ групи та пенсіонерів [11].

До прийомної сім'ї можуть бути влаштовані не лише сироти, а й діти, у яких є батьки, але вони в силу певних обставин не мають змоги їх виховувати (цей контингент становить близько 90% від кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування). У таких сім'ях можуть виховуватися діти, батьки яких не позбавлені батьківських прав, а перебувають на довготривалому лікуванні чи мають функціональні обмеження. Але все ж таки основними причинами відмови батьків від своїх природних і соціальних обов'язків щодо дитини є алкоголізм, наркоманія, аморальний спосіб життя, жебракування, перебування у місцях позбавлення волі, позашлюбне народження дитини, недостатні матеріальні та неналежні житлові умови, нездоровий морально-психологічний клімат, байдуже та жорстоке ставлення до дітей тощо [12].

До прийомних сімей потрапляють діти різних категорій, серед яких можна виділити наступні:

- діти, які потрапили у прийомні сім'ї безпосередньо з соціальних сімей: внаслідок певних трагічних обставин (смерті одного чи обох батьків, їх хронічних захворювань, інвалідності, ув'язнення і т.п.) вони втратили можливість виховуватися у біологічній родині, не були відірвані від сім'ї на тривалий час, адаптовані до умов сімейного життя, знають і приймають умови життя родини, мають необхідні соціальні навички. Вважається, що саме такі діти найбільш придатні для виховання у прийомній родині. Але слід зважати на те, що такі діти переживають сильний емоційний стрес, наслідками якого є підвищене відчуття тривоги, власної неповноцінності. Тому з боку прийомних батьків необхідні емоційна підтримка, турбота, увага, терпіння, які формують у дітей почуття захищеності [13];
- діти з неблагополучних і асоціальних сімей – це діти, батьки яких позбавлені батьківських прав чи обмежені в них; діти, відібрані у батьків, або ж такі, що перебувають в небезпечних для їхнього життя чи здоров'я умовах; безпритульні діти. Як правило, ці діти відстають у психічному розвитку, педагогічно та гігієнічно занедбані, мають ряд гострих та хронічних захворювань. Діти з неблагополучних сімей часто піддаються психічному та фізичному насильству, що відбивається на їх психофізичному стані. Досвід прийомних сімей свідчить про те, що для ліквідації затримки психічного розвитку та педагогічної занедбаності може знадобитися від одного до кількох років, в залежності від стану дитини. Проблемними для дітей, що взяті на виховання в прийомну сім'ю, можуть стати питання їх соціального статусу та майнових прав. Досить частими є випадки, коли статус соціальної сироти не підтверджується документально, що позбавляє дитину відповідних пільг. Слід також вчасно вирішувати проблему володіння дитиною житлом та майном [14];
- діти з інтернатних закладів: серед влаштованих у прийомну сім'ю контингент таких дітей найбільший. Їх можна поділити на дві групи: 1) діти, що потрапили до інтернатного закладу після проживання деякий час у сім'ї; 2) діти, які ніколи не жили в сім'ї. Залежно від того, жили діти в сім'ї чи ні, і благополучною чи кризовою була сім'я, проявляється психічна рівновага, інтелект, поведінка інтернатних дітей. Перебування дитини в інтернаті протягом одного року приводить до засвоєння нею звичок та навичок, зумовлених специфікою проживання та виховання в закритому закладі, які в подальшому майже неможливо відкоригувати. Більш тривале перебування дитини в закладі інтернатного типу спричинює зміни особистості дитини. Відсутність сімейного оточення, обмеженість у спілкуванні з дорослими є причинами “госпіталізму” – відсталості у психічному та фізичному розвитку, що проявляється у підвищеній конфліктності, зниженій емоційності, пасивності, тривожності, відчутті страху, відсутності співчуття, агресивних проявах дітей. У більшості випадків діти не вміють, та й не мають змоги реалізувати свій інтелект, внаслідок чого відбувається затримка психічного розвитку (ЗПР) [15]. Але, як свідчить практика, умови нормального догляду та виховання у прийомних сім'ях дозволяють підвищити інтелектуальний рівень дітей, зняти діагноз ЗПР. У подальшому житті такі діти, в основному, більше не страждають через інтелектуальні та психічні відхилення. Проблемами, що супроводжують вихованців інтернатів при входженні в прийомну сім'ю, є несформованість власного “Я”, деформація уяви дитини про стосунки з дорослими, крадіжки, відсутність навичок користування предметами побуту та ін.;
- діти з притулку – це так звані “діти вулиць”, які протягом великого проміжку часу були включені в жорсткі умови виживання за відсутності сімейного оточення та виховного впливу дорослих. При влаштуванні до родини прийомні батьки повинні отримати найбільш повну інформацію про попередні умови життя та виховання таких дітей, процес адаптації яких до нормального родинного життя може бути досить складним і затяжним. Виховний вплив прийомної сім'ї повинен забезпечити поступове входження дитини до нової родини, сприйняття її вимог та способу життя [16];
- діти, які потрапили в прийомну сім'ю з лікарні. Їх теж можна поділити на дві групи: 1) діти, від яких матері відмовилися одразу після їх народження; 2) діти, яких знайшли покинутими й відвезли до лікарні, де вони інколи перебувають роками. За даними Міністерства охорони здоров'я України, таких дітей в нашій країні на кінець 90-х років було близько 6 тисяч. Якщо прийомна сім'я бере на виховання новонароджене немовля, то для нього це чи не єдиний шанс виховуватися в родинному оточенні з перших днів свого життя. Адже, згідно чинному законодавству, діти, залишені в пологовому будинку і щодо яких є письмова згода батьків на усиновлення, можуть бути усиновлені лише після досягнення ними двомісячного віку [17]. Соціальна адаптація

в прийомних родинах дітей, які потрапили до лікарень з вулиці, потребує також втручання психологів, педагогів, бо такі діти, як правило, є педагогічно занедбаніми, мають розлади здоров'я та психіки.

За дитиною, що потрапила на виховання до прийомної сім'ї зберігається статус дитини-сироти й усі пільги, якими вона має право користуватися; зберігається право на майно та на житлову площу, яку вона раніше займала [18]. Держава здійснює не лише функції фінансування, а й контролю за утриманням і вихованням дитини у прийомній сім'ї, надання допомоги, спрямованої на її розвиток та соціалізацію. Функції піклувальника

здійснюються державою через працівників органів опіки та соціальних працівників (як правило, це один або два соціальних працівники Центру соціальних служб для молоді).

Таким чином, виховання дитини в прийомній сім'ї забезпечує збереження для неї найголовнішого з чинників соціалізації – сімейного, що дозволяє дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування в природному родинному середовищі набувати навички суспільного життя, що дозволить їм у майбутньому стати повноцінними членами суспільства. Разом з тим, слід зазначити, що на кінець 90-х років ХХ ст. досвід створення інституту прийомної сім'ї в Україні був

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація прав дитини // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К., 2003. – С. 17.
2. Національна програма “Діти України” // Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи: Матеріали на допомогу працівникам притулків для неповнолітніх. – К.: НВФ “Студцентр”, 1998. – С. 57.
3. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пеша. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 101 с.
4. Прийомні сім'ї для дітей з функціональними обмеженнями / О.О. Яременко (керівник авт. кол.), Н.М. Комарова, Р.Я. Левін та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 120 с.
5. Положення про прийомну сім'ю // Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей. – К.: АТ “Видавництво “Столиця”, 1998. – С. 151.
6. Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю // Створення та функціонування прийомних сімей: Навчальний посібник для державних службовців / О.О. Яременко (керівник авт. кол.), Н.М. Комарова, Л.С. Волинець, І.В. Пеша. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 76.
7. Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. // Створення та функціонування прийомних сімей. – С. 84.
8. Створення та функціонування прийомних сімей. – С. 22.
9. Положення про прийомну сім'ю. – С. 151.
10. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Автор. кол.: Л.С. Волинець, А.Й. Капська, Н.М. Комарова, І.В. Пеша, Г.М. Бевз, Л.В. Волинська, О.О. Яременко. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 65-66.
11. Положення про прийомну сім'ю. – С. 151, 153.
12. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2000. – С. 200.
13. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – У 2-х ч. / За заг. ред. А.Я. Ходорчук. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 164.
14. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї. – С. 52-54.
15. Дитина в прийомній сім'ї. – С. 11-15.
16. Створення та функціонування прийомних сімей. – С. 48-50.
17. Про затвердження порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянами України та іноземцями і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – С. 227.
18. Захист і забезпечення дотримання житлових та майнових прав дітей: тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 87.

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2005 р.